

Wyroby krzemienne z cmentarzyska kultury łużyckiej w Bożenkowie na tle interpretacji wyposażenia grobowego

Cmentarzysko kultury łużyckiej w Bożenkowie, stan. 1, gm. Osielsko, jest jednym z najważniejszych, dotąd nieopublikowanych stanowisk z przełomu epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w regionie bydgoskim. Drugie duże cmentarzysko łużyckie o podobnej chronologii (IV oeb – haD) przebadano w okresie międzywojennym kilkanaście kilometrów w dół Brdy, na terenie Bydgoszczy. Zabytki pochodzące z niego uległy – niestety – wraz z dokumentacją częściowemu zniszczeniu, dlatego waga tych znalezisk pozostała tylko archiwalna¹. Trzecie, słabiej rozpoznane cmentarzysko łużyckie znajduje się w Koronowie². W tej sytuacji zaznacza się istotna rola cmentarzyska z Bożenkowa dla rozpoznania osadnictwa kultury łużyckiej w dorzeczu dolnej Brdy. Nie było ono dotąd przedmiotem odrębnych analiz, poza ogólniejszymi studiami na temat sytuacji Pomorza w epoce brązu³.

Bezpośrednio od północnego zachodu z cmentarzyskiem ciałopalnym w Bożenkowie sąsiaduje osada kultury łużyckiej. Oba te obiekty zajmują łącznie ponad 15 ha terenu na powierzchni sandrowej, piaszczystej terasy Brdy, leżącej około 15 metrów ponad poziomem rzeki (ryc. 1). W skład wielokulturowego stanowiska nr 1 w Bożenkowie wchodzi jeszcze ślady osadnictwa mezolitycznego, neolitycznego, a także pojedyncze skorupy z przełomu I-II okresu epoki brązu⁴. Z tych powodów należało spodziewać się obcych wtrętów w wypełniakach jam grobowych kultury łużyckiej. Do tej pory zresztą głównie tak właśnie tłumaczono obecność krzemieni w podobnych obiektach⁵. Z drugiej strony, odrębność terytorialna zasięgu cmentarzyska i pozostałych znalezisk na stanowisku w Bożenkowie nakazuje przyjrzeć się dokładniej krzemieniom z grobów.

¹ J. Woźny, *Archeologiczne skarby pradziejów Bydgoszczy od paleolitu do początków średniowiecza*, Toruń 2003, s. 38-39.

² C. Potemski, *Pradzieje Bydgoszczy i powiatu bydgoskiego*, Bydgoszcz 1963, s. 106-107.

³ Z. Bukowski, *Pomorze w epoce brązu w świetle dalekosiężnych kontaktów wymiennych*, Gdańsk 1998.

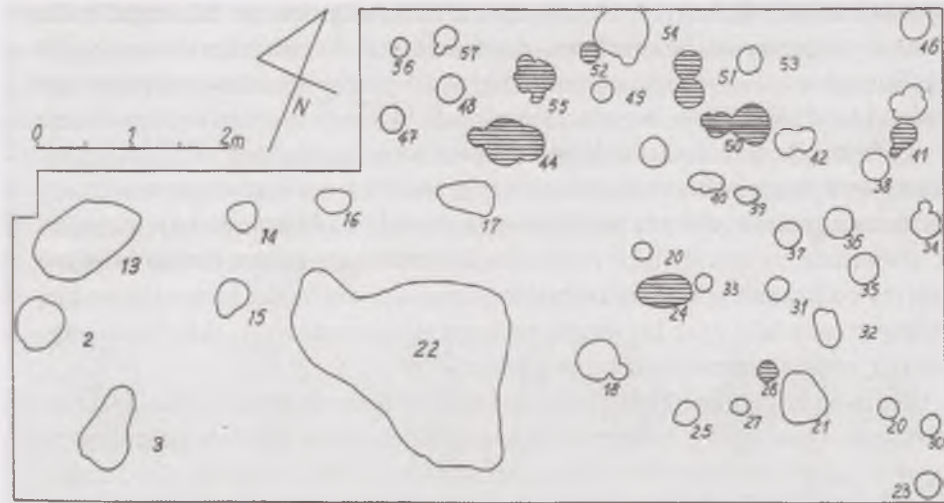
⁴ *Karta stanowiska archeologicznego Bożenkowo 1*, arkusz 35-37 AZP, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków, Bydgoszcz.

⁵ A. J. Tomaszewski, *Późne materiały krzemienne i późne konteksty*, [w:] J. Lech, D. Piotrowska (red.), *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, Warszawa 1997, s. 225-237.

Ryc. 1. Położenie cmentarzyska kultury łużyckiej w Bożenkowie, gm. Osielsko, pow. Bydgoszcz, stan. 1 (oznaczone zakreskowaniem)

Eksploracja stanowiska archeologicznego w Bożenkowie prowadzona była przez mgr. J. Zegarlińskiego z Muzeum Okręgowego w Bydgoszczy podczas kilku sezonów badawczych od 1980 do 1988 roku. Badania ratownicze wiązały się z rozbudową kompleksu wypoczynkowego nad Brdą. Proces ten obecnie uległ powstrzymaniu, jednak stanowisko pokryła w tym czasie architektura ogródków działkowych. Na cmentarzysku ciałopalnym kultury łużyckiej w Bożenkowie odsłonięto ogółem 70 grobów popielnicowych o różnych konstrukcjach. Kilka z nich przykrytych było brukiem kamiennym, występowały groby obsypane resztkami stosu ciałopalnego oraz wkopywane bezpośrednio w calec

Ryc. 2. Rozmieszczenie grobów w wykopie III na cmentarzysku kultury łużyckiej w Bożenkowie, gm. Osielsko, pow. Bydgoszcz, stan. 1 (groby z krzemieniami oznaczone zakreskowaniem)

(ryc. 2). Ilość naczyń towarzyszących popielnicom wahała się najczęściej od 1 do 2 przystawek, tylko w pojedynczych przypadkach sięgała 9-10 naczyń. Wszystkie wymienione typy grobów odkrywano tuż pod 20-30 cm warstwą ziemi ornej, bogatej też w luźne fragmenty ceramiki grobowej i przepalane ludzkie kości. Na podstawie kilkuletnich badań uchwycono zachodni i prawdopodobnie północno-wschodni kraniec cmentarzyska. Odległość obiektów grobowych od najbliższych jam sąsiedniej osady wynosiła zaledwie 30 m w kierunku północnym. Z tego powodu, na obecnym etapie analizy, nie można wykluczyć, że jamy towarzyszące cmentarzysku nie posiadały ściśle gospodarczego charakteru. Mogły natomiast stanowić integralną część cmentarzyska i powstawać jako wynik praktykowania określonego kultu zmarłych. Materiały z cmentarzyska i obiektów niegrobowych wykazywały zgodność chronologiczną⁶.

W skład wyposażenia grobów ciałałalnych z Bożenkowa z reguły wchodziły wyroby ceramiczne. W kilkunastu popielnicach wystąpiły kółka brązowe lub ich fragmenty oraz bryłki stopionego brązu. W jednej popielnicy znaleziono brązowy grot strzały do łuku⁷. Oprócz tego wyposażenia, w grobach występo-

⁶ J. Zegarliński, *Wstępny, sumaryczny opis stanowiska nr 1 w Bożenkowie, gm. Osielsko, oraz wyniki prowadzonych tam prac wykopaliskowych*, mpis w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków, Bydgoszcz 1980.

⁷ Ibidem, s. 5.

wały także wyroby kamienne i krzemienne, m.in. w grobie nr 68 wśród kości wewnątrz popielnicy znaleziono kamienny rozcieracz⁸. Częściej natrafiano na półprodukty, odpady i narzędzia krzemienne, wykonane wyłącznie z narzutowego surowca bałtyckiego. Wprawdzie dominowały one na obszarze występowania jam osadniczych, to jednak nieliczne półprodukty znaleziono w części stanowiska zajętej przez groby ciałopalne, w tym również wewnątrz popielnic i innych naczyń grobowych⁹. Na podstawie sprawozdań archeologicznych można więc stwierdzić, że stanowisko nr 1 w Bożenkowie reprezentuje dwa odrębne problemy badawcze: specyfikę technologiczną wytwórczości krzemieniarskiej w kulturze łużyckiej oraz hipotetyczny zwyczaj obrzędowego składania pojedynczych zwykle krzemieni do jam grobowych¹⁰.

Ponieważ bogaty materiał z cmentarzyska w Bożenkowie nie został jeszcze ostatecznie opracowany, zakomunikować można tylko najistotniejsze cechy tutejszych zabytków krzemiennych przypisanych kulturze łużyckiej. Pod względem typologiczno-funkcjonalnym w grobach znajdowały się mało charakterystyczne narzędzia, takie jak retuszowane odłupki, bez śladów dodatkowego obrabiania (ryc. 3 a-d). Oprócz nich stwierdzono także występowanie łuszczeni (ryc. 3 e-f). Wytwory krzemienne z grobów kultury łużyckiej w Bożenkowie odznaczały się pod względem technologicznym specyficznymi cechami produkcyjnymi. Łuski i odłupki miały wyraźne, grube fale odbicia, wskazujące na posługiwanie się przez wytwórców metodą bezpośredniego nacisku lub uderzenia. Pod względem stosowanych technik, materiały z Bożenkowa podobne są do innych halsztackich zespołów krzemiennych kultury łużyckiej. Asortyment wyrobów krzemiennych z Bożenkowa oraz innych stanowisk znad Brdy jest jednak zdecydowanie uboższy niż np. na południu Polski. Być może wynika to z faktu, że nad Brdą słabiej rozwinięta była wcześniejsza kultura trzciniecka, z której miałyby wywodzić się umiejętności krzemieniarskie ludności łużyckiej¹¹.

Na stanowisku w Bożenkowie zauważony został jeszcze jeden interesujący fakt kulturowy. W warstwie humusowej cmentarzyska wystąpiła silnie uszkodzona gładzona siekierka z krzemienia bałtyckiego (ryc. 3 g). Pod względem taksonomicznym pochodzi ona z neolitu, nosi jednak wyraźne ślady późniejszej obróbki i wykorzystania w charakterze rdzenia. Ważną cechą jej wtórnej

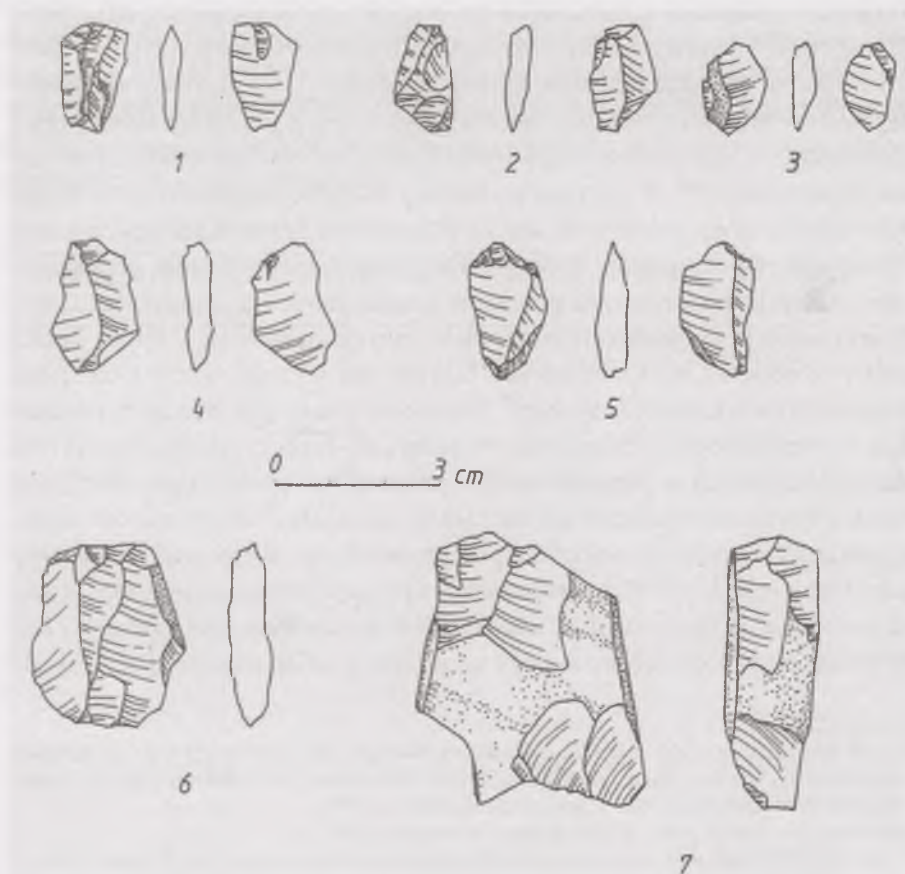
⁸ J. Zegarliński, *Wstępne sprawozdanie z archeologicznych badań o charakterze ratowniczo-sondazowym na st. nr 1 w Bożenkowie, gm. Osielesko, w 1988 r.*, mpis w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków, Bydgoszcz 1988.

⁹ J. Zegarliński, *Wstępny, sumaryczny opis stanowiska nr 1 w Bożenkowie*, s. 2.

¹⁰ J. Lech, *Krzemieniarstwo postneolityczne i jego badania*, [w:] J. Lech, D. Piotrowska (red.), *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, Warszawa 1997, s. 337-350.

¹¹ J. Libera, *Z badań nad krzemieniarstwem wczesnej epoki żelaza w dorzeczu Sanu – podstawy wydzielania przemysłu Kosińskiego*, [w:] S. Czopek (red.), *Problemy kultury wysockiej*, Rzeszów 2005, s. 119-160.

obróbki są grube, wyraźne fale odbicia, podobne do tych, które pozostały na odłupkach znajdujących w grobach cmentarzyska w Bożenkowie. Analogiczną sytuację zaobserwowano na innych stanowiskach kultury łużyckiej, gdzie odkrywano czasami formy archaicznych narzędzi, datowanych na neolit. Wobec braku odpowiadającej im wiekiem ceramiki, nasuwa się przypuszczenie, że mamy do czynienia z reutilizacją starszych chronologicznie wyrobów. Ze względu na brak przekonujących argumentów przeważnie uznawano je za pozostałości starszego osadnictwa¹².

Ryc. 3. Wybrane wyroby krzemienne z cmentarzyska kultury łużyckiej w Bożenkowie, gm. Osielsko, pow. Bydgoszcz, stan. 1 (1-4 - odłupki, 5-6 - łuszczenie, 7 - zniszczona gładzona siekierka krzemiana)

¹² T. Płonka, *Wyroby krzemienne z osady kultury łużyckiej w Rajczynie 23, woj. wrocławskie, Śląskie* Sprawozdania Archeologiczne, t. 35, 1994, s. 259-272.

Interpretacja krzemieni w grobach z przełomu epoki brązu i wczesnej epoki żelaza może mieć również charakter symboliczno-religijny. W związku z rozwojem metalurgii nastąpiła zmiana hierarchii surowców wykorzystywanych w życiu codziennym. Zidentyfikowano jakości magiczne aktywne, przysługujące wyrobom metalowym, wiążąc je z bardziej archaicznymi własnościami błyszczących kości i krzemieni. Uważano za możliwą swego rodzaju wzajemną transformację jednej rzeczy obdarzonej nadprzyrodzoną siłą, w tym przypadku połyskiem, w inną o takich samych walorach¹³. Wśród społeczeństw epoki brązu poszukujących śladów uranicznej boskości na ziemi, magiczna moc błyszczących krzemieni przeniknęła do rytualnego ciałałalenia zmarłych. Krzemień – ogień – kremacja tworzyły ogniwa metamorficznego procesu, uwidocznionego w przekazach starożytnej mitologii¹⁴. Znaleźiska wyrobów i półwytworów krzemiennych na cmentarzyskach z wczesnych faz epoki brązu są niepodważalne, choć mniej akceptowane przez badaczy niż odkrycia ze stanowisk neolitycznych¹⁵. W przypadku kultury łużyckiej zagadnienie to długo nie było przedmiotem odrębnych analiz. Przedmioty krzemienne traktowano jako przypadkową domieszkę do wypełniisk grobów ciałałalnych, pochodzących ze starszych, zniszczonych obiektów pradziejowych z epoki kamienia¹⁶.

Stanowisko w Bożenkowie oraz wiele innych nekropoli z epoki brązu dowodzi, że obecnie bezspornym już faktem jest występowanie krzemieni na cmentarzyskach kultury łużyckiej¹⁷. Wszystkie znane odkrycia łączą te same aspekty: technologiczne i obrzędowe. Podstawą do hipotezy o wyjątkowej roli skał krzemionkowych w pogrzebowości społeczeństw epoki brązu mogą być ustalenia religioznawcze dotyczące początków metalurgii. Wierzenia ówczesne nie ograniczały się tylko do sakralnej potęgi metali, ale obejmowały też magię narzędzi i ich produkcji¹⁸. Wskaźnikami siły i prestiżu we wczesnej epoce brązu była broń i inne atrybuty boskiej władzy. W kulturze łużyckiej sakralny charakter miały prawdopodobnie topory kamienne z solarnymi znakami ukoś-

¹³ A. P. Kowalski, *Genealogia sztuk III. Najstarsza metalurgia. Od sensów magicznych do wartości estetycznych*, [w:] H. van den Boom, A. P. Kowalski, M. Kwapiński (red.), *Eidolon. Kultura symboliczna w zwierciadle wyobrażeń, słów i rzeczy*, Gdańsk 2000, s. 196.

¹⁴ Owidiusz, *Przemiany*, przeł. A. Kamińska, Warszawa 1968.

¹⁵ J. Lech, *O zainteresowaniu krzemieniem w późnej prehistorii słowo wstępne*, [w:] J. Lech, D. Piotrowska (red.), *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, Warszawa 1997, s. 9-15.

¹⁶ K. Moskwa, *Późnołużyckie cmentarzysko w Trzęsówce, pow. Kolbuszowa*, Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1967, Rzeszów 1971, s. 90.

¹⁷ D. Piotrowska, *Krzemienie w grobach z pól popielnicowych: przypadek czy rytuał?* [w:] B. Gediga, D. Piotrowska (red.), *Kultura symboliczna kręgu pól popielnicowych epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej*, Warszawa – Wrocław – Biskupin 2000, s. 293-330.

¹⁸ M. Eliade, *Kowale i alchemicy*, Warszawa 1993, s. 25.

nego krzyża¹⁹. Sztuka robienia narzędzi miała charakter nadprzyrodzony. Wyroby z kamienia, krzemienia i metalu stawały się emblematami bogów i herosów, władców burzy. Kowale i krzemieniarze z okresu chalkolitu imitowali poprzez krzesanie iskier wzorcowe gesty demiurgów – stwórcy, przejmując role ich pomocników²⁰. Związek krzemienia z ogniem i kulturą symboliczną był tak powszechny i ma tak głębokie korzenie, iż wydaje się, że przedstawione przesłanki są wystarczające, aby przyjąć takie jego znaczenie także dla okresu pól popielnicowych w Europie Środkowej. Krzemienie w grobach kultury łuzickiej mogą być przejawem ówczesnych wierzeń, niezależnie nawet od ich ewentualnych funkcji użytkowych. Jest bardzo prawdopodobne, iż przypisywano im różne znaczenia symboliczne, których przykłady przekazują teksty starożytne. Mogły też być one związane z mitycznymi przodkami (herosami) i mityczną historią wspólnoty lub wykorzystywane w praktykach magicznych na cmentarzyskach popielnicowych jako element obrzędów pogrzebowych sprawowanych ku czci zmarłych.

¹⁹ D. Buck, D. W. Buck, *Das Gräberfeld Klein Lieskow*, Langenweissbach 2010, s. 18-20.

²⁰ M. Eliade, op. cit., s. 26-27.